

Szövegszerkesztővel gondolkodva

A *Kék könyv* egyik közismert bekezdésében Wittgenstein a következő megjegyzést teszi: „Mondhatjuk, hogy a gondolkodás lényegében a jelekkel való műveletek tevékenysége. Ezt a tevékenységet a kéz végzi, ha írásban gondolkodunk; a száj és a gégefő, ha beszédben gondolkodunk.” Joggal használhatunk olyan kifejezéseket, folytatja Wittgenstein, mint „szájunkkal gondolkodunk”, vagy „ceruzával gondolkodunk egy darab papíron”.¹ Amikor Wittgenstein egyik kedvenc szerzője, Friedrich Nietzsche írógépet kezdett használni, és néhány azon írt rigmust megküldött egy barátjának, utóbbi – aki zeneszerző volt – fölfigyelt a robusztus nyelvezetre. „Lehet, hogy ezen eszköz által Ön akár új kifejezőmódra is szert fog tenni” – írta; „velem legalábbis megeshetne ez; nem tagadom, hogy »gondolataim« a zenében és a nyelvben gyakran a toll és a papír minőségén múlnak.”² Amire Nietzsche így válaszolt: „Igaza van – íróeszközünk részt vesz gondolataink formálásában.”³

A következő kérdést szeretném itt föltenni: milyen hatással van gondolatainkra, amennyiben egyáltalán hatással van, a tollról vagy az írógépről a *szövegszerkesztőre* történő áttérés? Kérdésem nem az, hogy a számítógépekről való gondolkodás megváltoztatja-e önmagunkról alkotott képünket; még kevésbé az, hogy vajon

¹ Ludwig Wittgenstein: *The Blue and Brown Books*. Oxford, 1958. 6. sk. o.

² Heinrich Köselitz levele Nietzschehez, 1882. február 19. Nietzsche Briefwechsel. Kritische Gesamtausgabe. III./2. Berlin, Walter de Gruyter, 1981. 229. o.

³ Nietzsche Briefwechsel. III/1, 172. o.

a számítógépek gondolkoznak-e avagy sem.⁴ Kérdésem ez: azáltal, hogy a szövegszerkesztő válik íróeszközünké, milyen változások lépnek fel – amennyiben fellépnek egyáltalán – gondolkodásunk módjában és tartalmában?⁵ Jelesül milyen változások észlelhetők vagy föltelelezhetők, eszméink szerveződése tekintetében; emlékezetünk szerveződésének tekintetében – vagyis abban a tekintetben, hogy miként férünk hozzá a számunkra elérhető eszmékhez, és milyen áttekintéssel bírunk azokról – időfogalmunk tekintetében –, és abban a tekintetben, hogy milyen elképzelésünk van gondolatainknak mások gondolataihoz viszonyított helyéről és szerepéről.

Ama nézet persze, hogy a gondolkodás nem független a konkrét nyelvi közegtől, melyben kibontakozik – az, hogy *hogyan* gondolkodunk csakúgy, mint az, hogy *mit* gondolunk –, nagyon is megfelel Wittgenstein álláspontjának. Wittgenstein nemcsak ezt mondja: „Ha a nyelvben gondolkodom, úgy a nyelvi kifejezés mellett nem lebegnek még „jelentések” is előttem; hanem a nyelv maga a gondolkodás közege”, és nemcsak arra mutat rá, hogy érdeklődésünk voltaképpen „a nyelv tér-

⁴ Érintettem ezt a kérdést *Wittgenstein és a gépi intelligencia problémája* című tanulmányomban, in: Nyíri Kristóf: Keresztút. Budapest, 1989.

⁵ Korábban *Történelmi tudat az információ korában* című írásomban (Holmi, 1990.) tettem kísérletet ezen kérdés tárgyalására. A témára nézve alapvető: Michael Heim: *Electric Language: A Philosophical Study of Word Processing*. New Haven: Yale University Press, 1987; Heim és én lényegében ugyanazzal a bibliográfiai háttérrel rendelkezünk és számos hasonló következtetésre jutunk, míg azonban ő a heideggeri megközelítést részesíti előnyben, jómagam inkább a technológiai determinizmus talaján állok. Igencsak relevánsnak látszik Jay David Bolter: *Writing Space: The Computer, Hypertext, and the History of Writing* című könyve (Hillsdale, N. J., 1991.), melyet azonban jelen tanulmányban már nem tudtam figyelembe venni. Viszont haszonnal olvastam Bolter korábbi munkáját: *Turing's Man: Western Culture in the Computer Age*. Chapel Hill, 1984.

és időbeli jelenségére irányul”⁶, de ismételten azt is hangsúlyozza, s ez éppenséggel központi belátásainak egyike, hogy a nyelvi jel jelentése azokon a körülményeken, azon a *tér- és időbeli környezeten*⁷ múlik, amelyben előfordul; hogy az intenció kontextusfüggő. Ám úgy látszik, hogy Wittgenstein nem figyelt föl arra a tényre, miszerint a kontextus a közzel együtt változik; hogy az „írásban gondolkodás” által teremtett nyelvi környezet radikálisan eltér a „beszédben gondolkodás” által teremtett környezettől. Mielőtt fő témámra térnék, hadd jelezzem ezeket az eltéréseket.

Annak érdekében, hogy a beszédben gondolkodás néhány jellemző vonását megvilágítsuk, olyan körülményekre kell irányítani figyelmünket, amelyek teljességgel híján vannak az írásbeliségnek. Ilyen körülményekről tudósít az etnológia, midőn primitív népeket tanulmányoz; és a klasszika-filológia, midőn a homéroszi Görögország költészetét rekonstruálja. Ha a beszéd nem támaszkodhat írott szövegekre, a szóbeli emlékezésnek különleges emlékezőtechnikai eszközökre kell hagyatkoznia: ritmusra, rímre, ismétlődő formulákra. Szövegek előadása itt énekek összeszövését jelenti, költemények hagyományos elemekből történő megalkotását. A szóbeli tudást, amennyire szükséges, s amennyire lehetséges, áthagyományozott ritmikus formulák őrzik.

Az orális epika éneklése nem jelenti, és nem jelentheti valamely rögzített szöveg reprodukálását. Nincsen eredeti változat és nincsen szerzőség; nincsen helyes vagy helytelen emlékezés, csupán a hagyományos minták kezelésének mesteribb vagy kevésbé mesteri módja. Fordulatok, nem pedig szavak képezik azokat a szálat, amelyekből a szövegek szövődnek; a szövegeket földézik, igazítják; ám azokat nem *hasonlítják* össze egymással; a hangzó megnyilvánulások *egymásrahelye-*

⁶ Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, 1992. 356. és 108. par.

⁷ Ld. Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. 539. par.

zése lehetetlen, a szövegazonosság eszméje értelmezhetetlen, a logikai koherencia s az ellentmondás eszméje nem fogalmazódik meg. Ez nem azt jelenti, hogy Homérosz Görögországában a megnyilvánulások helytálló vagy hamis voltára vonatkozó kérdések, vagy a megnyilvánulások és tettek összhangjára vonatkozó kérdések nem merültek föl. Ám terjedelmesebb szövegek hosszabb időn át történő pontos szövegezésének megőrzésére nem volt lehetőség. A tovatűnő események szövegeimlékei az idő múlásával nem maradtak változatlanok; múlt és jelen egybeolvadt.

Aki beszédben gondolkodik, hallva tanul. Gondolataival nemcsak ő maga bír, de mindenki. A homéroszi görög nyelvben nincsenek mentális eseményeket képviselő szavak; a gondolkodás dialógus, magunkban gondolkodni annyit tesz, mint testünk részeinek párbeszédét hallgatni. Nincsen szókészlet elvont kognitív állapotok vagy folyamatok kifejezésére. A homéroszi hősökről nem azt mondják, hogy bölcsességgel vagy tudással bírnak; hanem azt, hogy jó tanácsokat adnak, ügyesen cselekszenek, éles szemmel veszik észre a veszélyt.

A hallva tanulás kizárja a kritikát. A hallgatónak az a dolga, hogy magába szívja, amit hall; bármiféle kétely csak a bevésést akadályozná. Az odaadó figyelmet szavatolja ama hiedelem, hogy a hallott szöveg nemzedékről nemzedékre változatlanul hagyományozódott, s végző soron isteni eredetű. Az alfabetikus írás létrejöttével és az írásbeliség elterjedésével Görögországban kialakul a kritikus gondolkodás. Leírt formájukban a szóbeli beszámolók reflexióra és interpretációra késztetnek. Reflexió annyit tesz, mint: szavak *visszahajlítása* és *szemügyre vétele*. Interpretáció annyit tesz, mint: egyik szónak a másikkal való *kicserélése*. A szövegek összehasonlíthatók, az ellentmondások fölfedezhetők. A szóbeli fogalmazásról az írásbelire történő áttérés megteremti a *filozófiai aforizma* műfaját: Herakleitosz és Parmenidész még írástudatlan közönség számára fogalmaz, emlékeztető formulák kigondolására kényszerül, de gon-

dolkodásuk már az írás logikájának befolyását mutatja. Az írott nyelv az elvonatkoztatások szintaxisát teszi lehetővé: Platón nem elégszik meg azzal, hogy szép dolgokról beszéljen, azt kívánja tudni, hogy mi a *szép maga*; a *jelentések* válnak problémává. Ha azt, amit tudunk, elvont tárgyak alkotják, a tudás *alanya* is elvont entitás: megjelenik a kognitív képességekkel bíró *lélek* fogalma.

És mégis: a gondolkodás a régi Görögországban és Rómában, s az egész középkoron át, túlnyomórészt beszélve és hallva gondolkodás marad. A *hangtalan olvasás* szinte ismeretlen; az írott szöveget, mely híján van a szóközöknek és írásjeleknek, hangosan föl kell olvasni ahhoz, hogy meg lehessen érteni. A kézi másolás szaporítatlan: a szövegek ritkák, a tanulás nagyjában és egészében még mindig hallgató odafigyelést jelent, a tanító tekintélye alig gyöngül. A szövegekbe kommentárok vegyülnek, ha szakértő tudós másolta azokat; hibák garmadája vegyül a képzetlen másoló keze nyomán; egyazon mű példányai egyre inkább különböznek egymástól, a szerzőség fogalma elmosódott marad. A szövegromlás ténye az immár elveszett ősi igazságok képzetét kelti fel; s a történeti beszámolókból a dátumokra, nevekre és helyekre történő utalások fokozatos torzulásai tény és legenda keveredését eredményezik.

Az írásbeliség kognitív következményei csupán a nyomtatott könyv eljövételével teljesednek ki. A könyvnyomtatás megegyező példányok ezreit állítja elő; a hibák minden új kiadással progresszíve ritkábbá válnak; a tudósok közössége Európa-szerte ugyanazokkal a szövegekkel dolgozik, fokozatosan megteremtve a kategóriákat, neveket, a történeti idő és földrajzi tér szilárd keretét; a leírások, fölismerések, fölfedezések egyre inkább összehasonlíthatókká lesznek egymással, a térképek, ábrák, számok és számítások egyre megbízhatóbban sokszorozhatók; kialakul az egységes tudásnak a *könyvtár* metaforája által jelképezett eszménye. A múlt immár állandó kronológia mentén tagolódik, az antikvitás immár

végképp letűntnek, a jelentől teljességgel különbözőnek látszik, kialakul a modern történeti tudat. Különböző személyiségek életrajzai többé nem keverednek egymással, a jellegzetes vonásokat mutató arcképek kinézete az idő múlásával sem változik, megteremtik a modern individualitás kommunikációtechnológiai feltételrendszere. A nyomtatott lapon könnyen fut a szem, a hangtalan olvasás mindennapossá lesz, az írást immár nem kell hanggá alakítani ahhoz, hogy megértsék, a szövegek *adottak*, elolvasásra várnak, a tudás elérhető, objektív; könyvek *tartalmát* képezi. A tudás ugyanakkor a megismerő alany körül összpontosul: a tudást *körülveszik* könyvei, hozzátartoznak, még utazásaira is elkísérik – olyan kép ez, melyet csak fölerősít az új találmány: a kisebb alakú, immár *bordozható* könyv. A gondolkodás immár nem hangos, nem nyilvános, hanem – amint a filozófia látja – a gondolkodó elméjének magányában zajlik. Locke sokatmondó megfogalmazásában az elme eredetileg „fehér lap, amelyre semmi sincs írva”, hogy azután a tapasztalat bélyegezzon, nyomjon („imprint”) rá ideákat; miközben az elme tevékenysége abban áll, hogy ideáit *szemléli*, azokra „reflektál”.⁸

A nyomtatott lapon a szavak tisztán és világosan jelennek meg. Ehhez képest a kézírásos szöveg, melyet szerzője készít, rendszerint kevésbé áttekinthető. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a szerzők kézírásuk láttán az intimitás és elragadtatottság érzését élik át, nehezen kerülhető el a következtetés, hogy a közeg, melyben az író gondolkodik, kevésbé világos annál a közegnél, amelyben olvasói fognak gondolkodni. A tisztázatok csak részlegesen jelentenek orvosságot; így a kefelevonatok szerzői korrektúrái nem pusztán továbbgondolt, hanem külsődlegesebb, tárgyiasultabb keretbe ágyazott gondolatok. Az írógép bevezetésével mindez persze

⁸ Ld. John Locke: *Értekezés az emberi értelemről*. II. könyv, 1. feje., és IV. könyv, 2. feje.

jobbára történelemmé vált. A gépírt szöveg személytelen és áttekinthető; az írógépen előállított eszmék alkalmasint távolinak, sőt idegennek látszanak, szerzőjüket kritikus szemügyrevételre készítetik. Amikor Heidegger keresztes hadjáratot hirdet az írógép ellen, éppenséggel ama nagy stratégiájának szellemében cselekszik, melynek célja: a szubjektum–objektum filozófiai dichotómiájának föloldása. Heidegger megengedi, hogy a gépirásnak a másolás és a kézírás megőrzése szolgálatában egyfajta korlátozott haszna van, de iszonyodik attól, midőn a gép lép a kéz helyébe, megfosztva, mint mondja, a kézírás lényegi forrásától, a szót a kommunikáció pusztá eszközévé alacsonyítva.⁹

Nietzsche számára persze az írógép egészen más jelentőséggel bír. Már kora fiatalságától kezdve erősen rövidlátó volt, szeme hamar elfáradt és fájni kezdett, szörnyű fejfájásokhoz vezetve. Az 1870-es évek végére Nietzsche gyakorlatilag képtelenné vált arra, hogy gondolatait írásban fogalmazza meg. Napi szokásává lett, hogy hosszú sétákat tegyen, párbeszédbe merülve önmagával, és rövid aforizmákat kigondolva – fennhangon, mint Hollingdale föltételezi.¹⁰ Az aforizmákat kis zsebnöteszekbe jegyzetelte, hogy azután otthon, időről időre, megpróbálja kiolvasni a macskakaparást, és valamiféle tiszta szöveget készítsen. Sok mindent nem sikerül átmásolnia, különösen a hosszabb megjegyzéseket. Átkozza kényszerű távirati stílusát, és amikor az új találmányról, az írógépről értesül, nyomban megragadja a nézés nélküli írásnak ezt a lehetőségét¹¹ – a „vakon gépelés” kifejezés itt éppenséggel találónak látszik. A gépet 1882 elején kapja meg Olaszországban. El van ragadtatva, de a kezdeti nehézségek persze bosszantóak,

⁹ Martin Heidegger: *Parmenides* Frankfurt/M., 1982. 119. és 125.o.

¹⁰ R. J. Hollingdale: *Nietzsche: The Man and His Philosophy*. London, 1965. 141. o.

¹¹ Ld. Curt Paul Janz: *Friedrich Nietzsche: Biographie*. München, 2. köt., 27. o.

fennhangon mondott gondolatai most olyan stílusban kerülnek leírásra, mely még inkább tömör. „Wann werde ich es ueber meine Finger bringen, einen langen Satz zu drücken”, panaszkodik egyik barátjának, „Mikor engedek meg ujjaim, hogy egy hosszú mondatot leüsek!”¹² Végül a gép csalódást okoz, a szalag szakad, nyirkos időben nedvessé és ragadóssá válik, s akkor a betűk már *egyáltalán nem* láthatók. Nietzsche tovább halad ama filozófiának hangosan kigondolása útján, mely jellemzően a nyelvtanban és nyelvben fedezi fel a metafizika forrását, az „ész előítélete” ama forrását, amely arra készíti minket, hogy „egységet, azonosságot, állandóságot, szubsztanciát” föltételezzünk; a „régfi fogalmi fikció” ellen érvel, „mely -tisztá, akarat nélküli, fájdalom nélküli, időtlen, megismerő szubjektumot- tételezett”.¹³ Nietzsche gondolkodásában az írott nyelv intuíciónak fokozatosan elfojtódni, s a beszélt nyelv intuíciónak előtérbe.

Mint néhány megelőző tanulmányomban próbáltam megmutatni,¹⁴ Wittgenstein késői filozófiája is a beszélt, a mondott és hallott nyelv szellemét tükrözi. Wittgensteinnek persze nem okozott nehézséget az írás; sőt, kényszeresen sokat írt. Ezzel együtt problematikus viszonya volt az írott nyelvhez, különösen annak teljesen kifejtett formájához: a nyomtatott könyvhöz. Már *Népiskolai szótára* előszavában panaszkodott a nyomtatás torzító hatásaira; s ódzkodása attól, hogy *publikálja* írásait, ismert, sőt hírhedt. S gondolhatunk itt még gyöngye helyesírására; arra, hogy anakronisztikus előszeretettel vette, ha hangosan felolvastak neki; az általános megfigyelésre, hogy kedvenc olvasmányait valójában

¹² Nietzsche Briefwechsel III/1, 172. o.

¹³ Friedrich Nietzsche: *Götzen-Dämmerung*. In: *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe*. 6. köt. 77. sk. o., és *Zur Genealogie der Moral*. In: *Kritische Studienausgabe*. 5. köt. 365. o.

¹⁴ Ld. pl. Nyíri K.: *Heidegger és Wittgenstein*. In: Fehér M. István (szerk.): *Utak és tévutak: Előadások Heideggerről*, Budapest, 1991.

kívülről tudta; az aforizmára és dialógusra, mint írásnak föltűnő stilisztikai elemeire; és arra, hogy képtelen valamiféle modern értelemben értekezést megírni. „Szándékom kezdettől az volt”, mondja a *Filozófiai vizsgálódások* előszavában, „hogy mindezt egyszer könyvben foglaljam össze”, azzal a céllal, hogy „abban a gondolatok egyik tárgyáról a másikra természetes és folyamatos rendben haladjanak.” Ám rá kellett jönnie, folytatja, hogy sohasem lesz képes eredményeit „ilyen egésszé összeforrasztani”, hogy „filozófiai megjegyzéseknél jobbat” sohasem fog tudni írni, s hogy „ez persze magával a vizsgálódás természetével függött össze. Mert ez arra kényszerít bennünket, hogy egy széles gondolati vidéket minden irányban, keresztül-kasul bejárjunk. ... Ugyanazon vagy csaknem ugyanazon pontokat érintettem mindig más irányból, és mindig új képeket vázoltam fel.” Wittgenstein fogalmazási módszere, mint ismeretes, igencsak különös volt. Megjegyzéseit először kis zsebnotezekbe írta le. Ezt követően nagy jegyzetfüzetekbe másolta azokat, miközben válogatott és változtatott. Ezeket a kéziratokat azután megint szerkesztette, egyes megjegyzéseket kihagyott, de zömüket, időről időre, gépbe diktálta. S most következett az ollóval való gondolkodás: Wittgenstein szétvagdosta a gépíratokat, elrendezte és újrarendezte a csíkokat, némelyik elrendezést később újra gépbe diktáltván. Ha ekkoriban már létezik szövegszerkesztő: Wittgenstein jó hasznát vehette volna. Vagy másképpen, élesebben fogalmazva: az egységes perspektíva hiánya Wittgenstein késői gondolkodásában olyan írói módszerhez vezetett, mely ma bennünk a szövegszerkesztő működését idézi fel.

Ismeretes a nézet, mely szerint a szövegszerkesztés nem más, mint „kifinomult nyomtatás”, egyfajta „megdicsőült gépelés”.¹⁵ Úgy gondolom, hogy ez a nézet, vég-

¹⁵ Robert Sokolowski megfogalmazásai, ld. *Natural and Artificial Intelligence* című cikkét, (Daedalus, 1988. téli szám, 49. o.) Sokolowski

ső soron, félrevezető; ám alkalmas kiinduló perspektívává szolgálhat. Miben állnak tehát a gépelő- és nyomtatóeszközként fölfogott szövegszerkesztő jellegzetességei? Hadd összegezzem a nyilvánvalót. A szövegszerkesztőn fogalmazott szöveget igen kis fáradsággal átírhajthatjuk, szerkeszthetjük, formattálhatjuk és újraformattálhatjuk, kinyomtathatjuk, sőt publikálhatjuk is. A szövegszerkesztőn könnyű az írás: mind abban az értelemben, hogy megengedi a provizórikus, a vázlatot, a kísérletet, mind pedig abban az értelemben, hogy lehetővé teszi már meglévő szövegek könnyűszerrel való fölhasználását – saját szövegeinkét, vagy mások által írt szövegeket, utóbbiakat erőfeszítés nélkül ötvözve előbbieikkel. Kortárs és klasszikus írások hatalmas tömege válik elérhetővé szalagon, CD ROM-on vagy hagyományos mágneslemezen – szótárak és enciklopédiák, a görög és latin korpusz, a teljes angol nyelvű költészet, Musil hagyatéka,¹⁶ mostanára már Wittgenstein is¹⁷ –, vagy a hálózaton keresztül különböző adatbankokhoz kapcsolódva: többek között az egyre növekvő számú elektronikus kiadású tudós folyóiratok.¹⁸ A hálózathoz történő kapcsolódás, a *networking*, egyre inkább magától

szembeállítja a szövegszerkesztő kihatásait a mesterséges intelligencia lehetséges jövőbeni kihatásaival; véleménye szerint az előbbi nem változtatja meg gondolkodásmódunkat, az utóbbi azonban megváltoztathatja. Ahogy írja: „Thinking is shaped by writing; intelligence is modified when it takes on the written form; writing permits us to identify and differentiate things in ways that were not possible when we could speak but not write. If artificial intelligence can in turn transform writing, it may be able to embody a kind of intelligence that cannot occur in any other way” (i. h. 50. o.).

¹⁶ Némely részletekre és értékelésekre vonatkozóan ld. például *The Times Literary Supplement*, 1993. ápr. 30. 7. skk. o., és *Die Zeit*, 1992. dec. 4., 65. o.

¹⁷ Ld. David G. Stern: *Toward a Complete Edition of the Wittgenstein Papers: Prospects and Problems*. in: R. Casati – G. White (szerk.): *Philosophy and the Cognitive Sciences: Papers of the 16th International Wittgenstein Symposium*. Kirchberg am Wechsel, 1993, 501–505. o.

¹⁸ Néhány érdekes új fejleményre vonatkozóan ld. például *The Times Literary Supplement*, 1993. máj. 14. 17. o.

értetődővé válik, kivált mivel az elektronikus levelezés, az *e-mail* közösségéhez való csatlakozás immár elkerülhetetlen kényszer.

Ami ez utóbbi mozzanatot illeti, itt hangsúlyosan úgy is fogalmazhatnánk, hogy minden a szövegszerkesztő kognitív következményeit illető kérdést végső soron a hálózatba illesztett szövegszerkesztőre vonatkozóan kell föltennünk. Es hadd adjam itt közre azt a megfigyelésemet, hogy a *networking* gyakorlata aláássa a *printoutok* készítésének szokását. Amikor nem kell papír ahhoz, hogy író és olvasója kapcsolatba lépjen, nincsen rá szükség akkor sem, amikor az író önmagát kérdezi. Láthatólag messzire kerültünk a szövegszerkesztő mint megdicsőült írógép gondolatától. De vegyük észre, hogy még az elszigetelt szövegszerkesztő esetében is, és még akkor is, ha az azon írott dokumentumok rendszeresen kinyomtatásra kerülnek, olyan nyelvi viselkedésminták, sőt gondolkodásminták jönnek létre, amelyek jelentősen eltérnek a írógép vagy a könyvnyomtatás által teremtett mintáktól.

A nyomtatott könyv vagy cikk befejezett termék. Utalhatunk rá, előkereshetjük, olvashatjuk, gondolkodhatunk rajta, kritizálhatjuk. Az olvasó a szöveget szeljegyzetekkel láthatja el, de átírni nem tudja. Szerzője sem tudja átírni, noha természetesen módjában állhat új kiadást előkészíteni. Akkor a régebbi és az új kiadás egymás mellett léteznek, összehasonlíthatók egymással. A gépírt szöveg lehet végleges, mint például a megfelelő aláírásokkal ellátott jogi dokumentum, de bírhat ideiglenes jelleggel is – írója vagy az olvasó javításaira várva. A javítások és változtatások általában kézzel írottak, az új szöveg alatt a régi többnyire kivehető. Az átírt szöveget vagy újragépelik, vagy sem; ha újragépelik, a régi gépiratot általában megőrzik, s mind a régi, mind az új változatnak rendszerint indigós másolatai is készülnek.

Ezzel szemben a szövegszerkesztő képernyőjén megjelenő szöveg arra vár, hogy *fölfrissítés* – átírják, javít-

sák, kiegészítsék. Mint Richard Dimler fogalmazta: a szövegszerkesztő használója számára a nyelv „inkább dinamikus, mint statikus, inkább képlékeny, mint rögzített, inkább lágy, mint kemény, inkább rugalmas, mint merev. Ezáltal úgy látszik, mintha a nyelv sohasem érne el valamilyen végső állapotot.”¹⁹ Midőn az elektronikus szöveget megváltoztatjuk, az eredeti szövegezés általában nyom nélkül eltűnik. Nincs ott többé a képernyőn; és ha a változtatásokat eredetileg a *printout*on végeztük, utóbbit ezt követően általában eldobjuk. Persze az ember megőrizhet régi *printout*okat, és elraktározhatja *file*-jainak régebbi verzióit – ám ehhez valamilyen külön okra van szüksége. Régi gépiratok esetében viszont ahhoz kell külön ok, hogy eldobjuk azokat. A szövegszerkesztőben tárolt szövegek nem viselik magukon történetük bélyegeit, kortalanok, nincsen önálló időbeli létezésük. És mivel folyamatos újraírásnak vannak kitéve, nemcsak jelentésük, de formájuk is korlátozott objektivitású. Amikor meditatunk fölöttük, nem annyira értelmezünk, mint inkább átírunk. Gondolkozni felőlük annyit tesz, mint változtatásokat eszközölni rajtuk. E szövegek nem annyira a gondolkodás tiszta tárgyai, mint inkább a gondolatok maguk – változásban lévő gondolatok. Mint Colette Daiute mondja *Writing and Computers* című könyvében, a szövegszerkesztő „sokkal inkább elmosza a gondolkodás, a beszéd és az írás közötti különbséget, mint a ceruza és az írógép”.²⁰ Vagy mint Michael Heim írja *Electric Language: A Philosophical Study of Word Processing* című munkájában: „digitális közegben a fogalmazás közvetlensége a beszéd közvetlenségéhez hasonlatos. A szövegszerkesztés visszahoz valamit az orális diskurzus közvetlen áradásából.”²¹ A „papírra írás lineáris rendje által megszabott

kényszerfeltételek”²² alól bizonyos fokig fölszabadulva, az író „bárhol belekezdhet a szövegbe”²³, akárcsak, az írásbeliség hajnalán, Parmenidész tehette: „Közös az, ahonnan elindulok: ugyanoda érkezem”, mondotta²⁴ – „híven tükrözve”, mint Havelock fogalmaz, „azt a helyzetet, midőn a bárd belemerül sajátos közegébe”.²⁵ És már Dimler rámutatott arra, hogy a szövegszerkesztő segítségével történő fogalmazás kész elemekből való építkezésre indít, az író úgymond hajlani fog arra, hogy állandó formulákat és frázisokat ismételjen, mintegy visszakanyarodván a régi dalnokok szerkesztésmódjához és stílusához.²⁶

Amiképpen a beszéd, általában szólva, kevésbé koherens, mint az írás, úgy a képernyőn fogalmazott szöveg kevésbé koherens, mint a kézírásban vagy az írógépben fogalmazott. Ennek oka világos. A koherencia megőrzése azt feltételezi, hogy szövegeket összehasonlítunk egymással, vagy hogy a szöveg egyik részletét összehasonlítjuk ugyanannak a szövegnek másik részletével. A képernyőn ilyen összehasonlítások csak nagyon korlátozott mértékben végezhetők el. Attól függően, hogy milyen rendszert használunk és milyen *display* áll rendelkezésünkre, egy, két vagy akár több dokumentumot is tekinthetünk egyszerre; ám minden egyes dokumentumnak adott pillanatban csak kis szelete lesz látható. Szövegszeletek összehasonlítása – egymásra helyezése – persze úgy válik egyre kevésbé körülményessé, ahogy fokozatosan tért hódítanak az úgynevezett „ablakok” rugalmas használatát lehetővé tevő programok. Az ablakos környezetben végzett munka valójában hasonlóságot mutat a papírlapok környezetében

¹⁹ G. Richard Dimler S. J.: *Word Processing and the New Electronic Language*. Thought, 61. évf. 243. sz. (1986. dec.), 463. o.

²⁰ C. Daiute: *Writing and Computer*. New York, 1985. VI. o.

²¹ M. Heim: *i.m.* 154. és 209. o.

²² C. Daiute: *i.m.* 97. sk. o.

²³ M. Heim: *i.m.* 207. o.

²⁴ Steiger Kornél fordítása.

²⁵ Havelock: *The Alphabetization of Homer*. In: Havelock: *The Literature Revolution in Greece*. Princeton, 1982. 179. o.

²⁶ G. R. Dimler: *i.m.* 464. o.

végzett munkával – de a hasonlóság igencsak korlátozott. Az elérhető és releváns dokumentumoknak, vagy akár csak egyetlen hosszabb dokumentumnak szinoptikus szemlélete nem lehetséges. Az ellentmondások nehezen lesznek fölfedezhetők; a szöveg egysége nehezen tartható fenn. A logikai szigorúság csökkenése óhatatlan következmény. A mindennapok szintjén ez például azzal jár, hogy a könyvkiadók mostanában újszerű, a szövegszerkesztő használata folytán előálló szerzői hibákra tanulnak meg fölkészülni – mondjuk olyan értelmetlenségekre, melyek bekezdések figyelmen kívül hagyásával erednek,²⁷ vagy éppen egyes bekezdések többszöri előfordulására. Ez a fölszín. A mélyebb folyamatokat illetően talán megfogalmazhatjuk azt az ideiglenes tanulságot, hogy a szövegszerkesztő használata írásbeliség előtti és tipografikus gondolati minták ötvöződését jelenti. Az így előálló gondolkodás cseppfolyós, fragmentált, formulákban mozgó, nélkülözi a látásmód egységességét, sőt, mintegy az önálló én meggyengülésével jár. Ugyanakkor, kétségtelenül, adott szövegekre támaszkodhat, szövegekre, amelyek külső-tárgyasult formában léteznek. Ezek a jellegzetességek persze ropant módon fölerődnek, amikor a szövegszerkesztő hálózathoz csatlakozik. A *networking* alapvető formája az *e-mail*, és lenyűgöző a megfigyelés, hogy az *e-mail*-üzenetek stílusa milyen közel áll a beszélt nyelv stílusához. Az *e-mail*-szövegek hemzsegnak a hibásan induló, inkohereus mondatoktól. És ez csak látszólag múlik a technika kezdetlegességén, azon, hogy az *e-mail*-levelek általában olyan software-környezetben íródnak, amelyek a szöveg javítását csak igen korlátozott mértékben teszik lehetővé: az élő beszéd vonásai a legkifinomultabb hálózati software alkalmazása mellett is felépnek. A hálózat gyorsasága, a kommunikációs helyzet

nyomása a mérlegelő, reflektáló fogalmazás ellenében hat. Másrészt a hálózat, az adatbankok, a tudásnak ropant tárházát kínálják, s nem kétséges, hogy idővel mindent átfogókká válnak. Ám látnunk kell, hogy a hálózaton át nyert tudás sajátos. Ez a tudás elektronikus keresési folyamatok eredménye. Viszont az elektronikus keresés által szerzett tudás óhatatlanul olyan elemekből áll, amelyek egymáshoz voltaképpen nem kapcsolódnak. Hiányos fogalmunk van arról, amit keresünk; és amit találunk, megint csak hiányos, mert hiányzik a megfelelő szövegkörnyezet. A *könyvtár* metaforája aligha illik ide, a *körültekintés*, *tájékozódás*, *szelektálás* képei nem alkalmazhatók. Ahogyan Heim fogalmaz: „Az adatbankokon át történő szövegkeresés nemcsak föltárja, de el is fedi azt, amit megtudunk.”²⁸ Áll ez, valamiképpen, a számítógépes emlékezet egészére is: tudásunkat nemcsak megőrzi, de el is temeti.

Annak számára, aki hálózaton dolgozik, az egyéni szerzőség fogalma egyre kevésbé értelmezhető. Közösen írni már a szövegszerkesztés alacsony szintjén is könnyű, a társszerzők könnyűszerrel átirhatják és kiegészíthetik egymás szövegeit. A hálózathoz kapcsolt szövegszerkesztőn dolgozó személy olyan környezetben gondolkodik, amelyben más személyek gondolatai állandóan s aktívan jelen vannak és hatnak egymásra. Mint Steven Harnad, a *Behavioral and Brain Sciences* szerkesztője profétikus indulattal hangsúlyozza, a *tudományos kutatás* folyamata ezáltal alapvetően átstrukturálódik. A tudományos vizsgálódás, mondja Harnad, közösségibb lesz, de talán személytelenebb, alanytalanabb is.²⁹

²⁸ Heim: i.m. 214. o.

²⁹ Harnad: *Scholarly Skywriting and the Prepublication Continuum of Scientific Inquiry*. In: *Psychological Science*, 1. (1990). Jelenleg, hangsúlyozza Harnad, egyfajta új „kognitív forradalom” zajlik, amennyiben *e-mail* hálózatok kezdik hordozni a tudományos kutatás kezdeti fázisait: „networks becoming the carriers of that vast prepublication phase of scientific inquiry in which ideas and findings are discussed informally with colleagues (currently in person, by phone and

²⁷ Ld. Adam Hodgkin: *New Technologies in Printing and Publishing: The Present of the Written Word*. In: G. Baumann (szerk.): *The Written Word: Literacy in Transition*. Oxford, Clarendon Press, 1986. 151–169. o.

Ilyesféle vonatkozásokban változik meg tehát gondolkodásunk, amikor szövegszerkesztővel gondolkodunk. De *mi* az valójában, szeretném végezetül kérdezni, *amivel* gondolkodunk, amikor szövegszerkesztővel gondolkodunk? Itt a bevezetőül idézett Wittgenstein-passzust – elnézést kérek az olvasótól – nem annyira a fölvilágosítás, mint inkább a színpad elrendezése okán választottam. A gondolkodás, az érett Wittgenstein fölfogása szerint, nem olyasvalami, melynek *eszköze* iránt érdeklődhetnénk; egyáltalán nem valamiféle *tevékenység*. Hackernek, azt hiszem, teljesen igaza van, amikor azt írja, hogy „a gondolkodás grammatikája és a tevékenységek grammatikája közötti párhuzamok félrevezetőek, mert lényeges különbségekről terelik el figyelmünket. Semminek nem *kell* végbemennie, amikor valaki gondolkodik.”³⁰ Hiszen ez, végül is, Wittgenstein egyik alapvető fölfedezése: hogy a mentális jelenségek nem azonosíthatók ama körülményektől (*Umstände*) függetlenül, ama széles történetlől függetlenül, amelyben előfordulnak; hogy, miként fentebb aláhúztam, az intenció kontextusfüggő. Ám milyen jellegzetességei vannak mármost annak a kontextusnak, azoknak a körülményeknek, amelyek közepette azt mondjuk, hogy – szövegszerkesztővel gondolkodunk? Milyen nyelvjáték ez: „szövegszerkesztővel gondolkodni”? Az előzőekben kísérletet tettem egyfajta válasz körvonalazására: amikor szövegszerkesztővel gondolkodunk, végső soron egyidejű, világra kiterjedő szellemi kölcsönhatásban állunk

by regular mail), presented more formally in seminars, conferences and symposia, and distributed still more widely in the form of preprints... It has now become possible to do all this in a remarkable new way that is not only incomparably more thorough and systematic in its distribution, potentially global in scale, and almost instantaneous in speed, but ... unprecedentedly interactive.” Vö. még uő.: *Post-Gutenberg Galaxy: The Fourth Revolution in the Means of Production of Knowledge*. Public-Access Computer Systems Review, 1991.

³⁰ P. M. S. Hacker: *Wittgenstein: Meaning and Mind. An analytical commentary on the Philosophical Investigations*. 3. köt. Oxford, 1990. 304. o.

gondolkodó társainkkal. Mivel gondolkodunk tehát, amikor szövegszerkesztővel gondolkodunk? Az „*amivel*” itt – végső elemzésben erre a belátásra juthatunk – nem eszközszerű alkalmazásra utal, hanem társszerű közösségre.